

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI TÉZISEK

Kocsis Zsuzsanna

Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei

Nyelvtudományi Doktori Iskola
vezetője: Tolcsvai Nagy Gábor MHAS, egyetemi tanár
Magyar Nyelvészeti Doktori Program
vezetője: Tolcsvai Nagy Gábor MHAS, egyetemi tanár

A bírálóbizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Kiss Jenő MHAS, professor emeritus
Belső bíráló: Dr. Terbe Erika PhD, egyetemi adjunktus
Külső bíráló: Dr. Németh Miklós PhD, egyetemi docens
A bizottság titkára: Dr. Sárosi Zsófia PhD, egyetemi docens
A bizottság további tagjai: Dr. Haader Lea CSc, ny. főmunkatárs; Dr. Gréczi-Zsoldos Enikő
PhD, egyetemi adjunktus; Dr. Korompay Klára CSc, ny. egyetemi docens

Témavezető: Dr. Juhász Dezső, CSc egyetemi tanár

A doktori értekezés a 16. századi misszilisek írnokainak azonosítási lehetőségeit mutatja be. A kora újkori levelek írnokainak nyelvészeti szempontú meghatározása a nyelvtörténet kidolgozatlan területe. A missziliskezek azonosítása eddig más tudományterületek, főként a paleográfia eredményeire alapozott (l. PAPP 1961: 91), amely egyes esetekben pontos meghatározást tett lehetővé, máskor azonban téves következtetéseket eredményezett (lásd 2.2.2. fejezet). A komplex nyelvészeti elemzésekre alapuló identifikáció az íráskép-vizsgálat eredményeivel kiegészülve azonban képes arra, hogy jelentősen csökkentse az íráskép egyedüli elemzéséből eredő bizonytalanságokat, lehetővé tegye a misszilisek deákjainak eddigénél pontosabb meghatározását s az egyes személyek azonosítását is.

A doktori értekezésem célja, hogy a misszilisírnokok azonosításának, illetve a levelek írnokonkénti csoportosításának lehetőségeit járja körül, és identifikációra alkalmas eljárásokat dolgozzon ki. A kutatás során megvizsgáltam a szinkrón és diakrón identifikáció-kutatás korábbi módszereinek felhasználhatóságát a misszilisek írnokainak azonosításban, illetve újabb megközelítési módokat kerestem. A dolgozatban az egyes szempontokon végighaladva mutatom be az azonosítási kritériumok alkalmazásának lehetőségeit, módjait, illetve eredményeit. A vizsgálat korpuszát Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 256 levele és egy kötelezvénye, Batthyány Ferenc 10, Perneszy András 18 magyar nyelvű levele képezi. A Svetkovics- és Batthyány-levelek betűhű átiratokban jelentek meg (TERBE 2010; HEGEDŰS–PAPP 1991), a Perneszy-misszilisekhez pedig saját átiratot készítettem a nyelvészeti forráskiadás gyakorlatahoz igazodva.

A kézazonosítás egyik alapvető szempontja a kézírás vizsgálata (HAADER 1997, 1998; AGÁRDI 2006; VIGH 2007). A történeti szövegek paleográfiai elemzése során a kutatónak figyelembe kell vennie a betűformákat, az egymás mellett gyakran előforduló betűk (betűclaster) formáját, gyakori szavak írásképét. Emellett az írás kidolgozottságát, ívtávokat, a sorok irányát, méretét stb. (DAVIS 2007; VIGH 2007: 64–66). A vizsgált levelek paleográfiai szempontból 40 csoportba voltak elkülöníthetők. A misszilisekben a betűk egy csoportjának formáiban markáns eltérések mutatkoztak. Ezek: az *a*, *i*, *t* (ritkábban *b* és *d*) majuszkulák, illetve a *h*, *k*, *s*, *sz*, *z* minuszkulák voltak szókezdő, a *g*, *h*, *s* és *z* esetében szóbelseji és -végi pozíciókban. A csoportosítás során tűnt ki, hogy a levelekben a gyakran előforduló betűkapcsolatok és szavak írásképe is lehet annyira egyedi, mint az egyes grafémaké. A vizsgált levelekben a *th* betűkapcsolat (szóbelseji és szóvégi pozícióban), a *hogy*, *az*, *Isten*, *Katerina*, *Svetkovics*, *Batthyány* szavak (különböző hangjelölésekkel), illetve a *nagyságos/nagyságod* és *kegyelmed* rövidítései mutattak viszonylag állandó írásképet. A misszilisek néhány csoportja már az íráskép alapján is könnyen elkülöníthető, de ez nem volt

általános érvényű. A paleográfiai vizsgálatnak nagy bizonyító ereje van a közös eredet igazolásában vagy cáfolásában, azonban a teljes bizonyosság érdekében további elemzési szempontokkal kell megerősíteni.

A disszertáció második főfejezete a helyesírás identifikációban betöltött szerepét tárgyalta (HAADER 1995; WIGGINS 2004). Az egyes alfejezetekben részletesen bemutatam ortográfiánk olyan építőelemeit, amelyek rendelkezhetnek a szövegek azonos eredetét igazoló vagy cáfoló vonásokkal. Vizsgálatomnak két célja volt: egyfelől felmérni, hogyan alkalmazhatók a szinkrón és diakrón kézazonossági kutatásokban már létező szempontok, másfelől új lehetséges kritériumok kialakítása.

A szempontok alkalmazásával, illetve a helyesírásnak az azonosításban betöltött szerepével kapcsolatban megállapítható, hogy nem lehet teljes egyezést elvárni a levelek helyesírási rendszerében, ehelyett kulcsjelenségekre kell fókuszálni az azonosítás során. A rendszer építőelemeinek korlátozott száma, a térbeli és időbeli különbségek miatt el kell fogadni annak a tényét, hogy két írnok ortográfiai részrendszerei között lehet átfedés (vö. KNEZSA 1952a, 1952b; ABAFFY 1969; TERBE 1998; KOROMPAY 1999, 2003, 2012). Egyetlen helyesírási részrendszer (pl. hangjelölés, tagolás, rövidítés) nem lehet az azonosítás alapja. Az átfedés indokoltá teszi a gyengébb identifikáló erővel bíró jelenségek (pl. központosítás) vizsgálatát is, abban az esetben, ha a nagyobb identifikáló erővel bíró jelenségek (pl. hangjelölés) között átfedés van. Az egyes szempontok kézazonosításban betöltött szerepe külön vizsgálendő és értékelendő.

A hangjelölés vizsgálata sikerrel alkalmazható a misszilisírnokok azonosításában, nagy identifikáló erővel bíró jelenség (6.2. fejezet). A részét képező néma *h* (6.3.1. fejezet) és a betűkettőzés (6.3.2. fejezet) nem minden esetben bír azonosító erővel, egyes kéziratoknak azonban egyedi jegye lehet. A szövegtagolás a levelek írnokainak azonosításában felhasználható, az identifikáló ereje az esetek többségében mérsékeltebb, mint más szempontoké (6.4. fejezet). Az elválasztás (6.7. fejezet), valamint a kis- és nagybetűhasználat nem volt felhasználható az azonosításban (6.8. fejezet). A rövidítés szempontja a misszilisiek esetében sikerrel alkalmazható. A szövegtípus speciális vonása a *kegyelmed* és *nagyságod* megszólítások rövidítésrendszerének elemzése. Erős identifikáló erejű szempont (6.8. fejezet).

A kézazonosítás harmadik lehetséges szempontja a hibák vizsgálata. A szöveg létrehozása során a beszélők eltérő okokból eredően számos hibát ejtenek a tervezés és a kivitelezés szakaszában (GÓSY 2002; HUSZÁR 2005; GYARMATHY 2015). Az írott szöveg tévesztéseiben rendszeresség figyelhető meg, amely mintázatot ad, s ez segítheti az írnokok azonosítását is (HAADER 1995: 421). HAADER a kódexek scriptorainak vizsgálata során figyelt fel e

jelenségre (1996/1997; 1998; 2011b; 2014), ezért kérdés volt, hogy a szempont mennyire alkalmas a misszilisek írnokainak identifikációjában. Vizsgálatom során a korpuszból kigyűjtöttem minden hibát, majd előbb kvantitatív alapon kíséreltem meg a kéziratok csoportosítását. Arra szerettem volna választ kapni, hogy a hibázás gyakorisága lehet-e egy írnok sajátossága. Voltak levelek, mint az S5. és S117., illetve a S84. és S210. levélpárok, amelyek tagjai mutattak egymással paleográfiai hasonlóságot, és a bennük lévő hibák aránya erősítette meg az azonos eredetet, melyet a hangjelölés tovább igazolt. A levelek többségénél azonban változó volt a hibák mennyisége, így ez a megközelítés nem tűnt használhatónak. Ezt követően kvalitatív szempontokat alkalmaztam az identifikálásban, ahol hasonlóság mutatkozott a tévesztést kiváltó tényező (anticipáció, perszeveráció, kihagyás, hibás szótalálás stb.), a hiba által érintett nyelvi elemek (betű, betűkapcsolat, szó vagy annál nagyobb egység) között. Az eredmények összesítése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a hibatipológiai vizsgálatok a misszilisek írnokainak esetében a kézazonosság megerősítésben vagy cáfolásában felhasználhatók.

Az identifikáció egyik legfontosabb lépése a nyelvhasználat különböző elemeinek a vizsgálata (NAGY F. 1980; VIGH 2007; HILTUNEN–PEIKOLA 2007). A következő főfejezetben a nyelvhasználat szempontjából közelítettem meg az írnokazonosítás kérdését (8. fejezet). A tájnyelvi sajátosságok a szinkrón és diakrón identifikáció-kutatásokban is kulcsszerepet játszanak, így elsőként ebből a szempontból elemeztem a leveleket (8.3. fejezet). A nyelvjárási jegyek közül a hangtani sajátosságokban jelentkezett variancia, így az írnokok identifikációjában is ezek voltak a meghatározók. A területi változatok esetében az identifikálás alapját olyan jegyek adják, amelyek eltérnek a helyi nyelvjárástól minőségükben vagy mennyiségükben. Nem állíthatjuk ezért, hogy egyes nyelvjárási jegyek minden esetben egyedítenek/azonosítanak. Identifikációs értéket egy sajátosság csak kontextusban kaphat. Jelen korpuszban különösen az *e ~ ö* oppozíció segítette a szövegek rendszerezését, de szerepet játszott még az *i*-zés és a mássalhangzók palatális–depalatális szembenállása is.

A nyelvjárási sajátosságok után TERBE (2015) nyomán megvizsgáltam a formulák nyelvhasználatát, amelyekben további szociolingvisztikai és stiláris sajátosságokat találtam (8.4. fejezet). A formulák a levél „mechanikusabb” részei (uő. 2015: 119), amelyek sokszor nem diktáltak, csak tartalmukban határozták meg a levél küldőit. Az írnokok ezeket a részeket szabadabban fogalmazhatták meg, ezért nemcsak nyelvjárásuk, hanem nyelvhasználatuk más elemei is nyomot hagytak rajtuk. A formulák kisebb tartalmi változásai stiláris különbségek. Mivel nagy mozgásteret itt sem lehetett az írnoknak, ezért az azonosításban csak nagyobb csoportok hozhatók létre a szempont alapján. Az aláírások jellegzetessége a név helyesírása.

Vizsgálata mégsem csak az ortográfia, hanem a szociolingvisztika témakörébe is tartozik. Az aláírásban a *Svetkovics* név utolsó, *cs* hangjának jelölése igen variábilis (*ch/tz/cz*). A jelenség oka valószínűleg az, hogy a délszláv eredetű nevet viselője még a szláv *ć*-vel használta, amely hang hiányzik a magyar nyelvből, ezért különböző módokon helyettesítették. A hanghelyettesítések szintén az azonosítás részét képezik, az előválogatás alapvető feltételei lehetnek (8.4.1. fejezet). A nyelvhasználat további sajátosságainak keresése során figyeltem fel a korpuszban a második személyű személyes névmás helyén álló megszólítások váltakozására. Svetkovics leveleinek címzettjeit többnyire *kegyelmed*-nek szólítja. Ettől két módon tér el: vagy csak a névmást használja, vagy a *nagyságod* kifejezést. Ha ezeket az elmozdulásokat a kommunikációs kontextusban bekövetkezett változás idézi elő, egyszerűen pragmatikai funkciót töltenek be a diktálónál, valamilyen beszélői szándékot fejeznek ki. Amennyiben azonban ez nem történik meg, a váltást nem a fejhez, hanem a kézhez kell kapcsolnunk. Hogy miért használ a kéz más megszólítást, mint a diktáló, annak több oka is lehet. A változás azonban segít elkülöníteni kéz és fej nyelvhasználatát, illetve az egyes írnokokat is (8.5. fejezet).

A disszertáció utolsó fejezetében a szempontok összesítését mutatom be (9. fejezet). Az alkalmazott módszerek segítségével összesen 24 kezet tudtam elkülöníteni a Svetkovics-levelekben (9.1. fejezet). A vizsgálat rámutatott arra, hogy Svetkovics Katalin szolgálatában számos írnok megfordult, azonban két olyan írnoka is volt (1., 2. profil írnoka), akik szinte egész életében szolgálták. A Svetkovics- és Batthyány-levelezés összehasonlításával kiderült, hogy a férj szolgálatában álló írnokok időként Batthyányné megbízásából is készítettek leveleket. A Perneszy-levelekkel való összehasonlítás rávilágított arra, hogy Perneszy időről időre írnokként is szolgált a nemesasszonynak. Svetkovics további írnokainak név szerinti azonosítása még folyamatban van, azonban a levelek tartalma alapján készített hiánytáblázat segített megnevezni közülük Balázs deákot (9.2. fejezet). A misszilisek írnokainak azonosítása összetett művelet, módszertana formálódik és fejlődik. Jelen disszertáció ezért nem tekinthető a folyamat végpontjának, sokkal inkább első lépéseinek, amelyek alapot kívántak teremteni a további kutatások számára.

Bibliográfia

- DAVIS, TOM 2007. The practice of Handwriting Identification. *The Library*, Volume 8, Issue 3: 251–276.
- GÓSY MÁRIA szerk. 2004. „Nyelvbtlás”-korpusz, tanulmányok. *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GYARMATHY DOROTTYA 2015. Diszharmonias jelenségek, megakadások a beszédben. In: GÓSY MÁRIA szerk. *Diszharmonias jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 9–47.
- HAADER LEA 1997. Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In: BÁNKI JUDIT szerk., *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 45–51.
- HAADER LEA 1998. Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet hetvenedik születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest, 64–68.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. Középkori leveleink 1541-ig. *Régi Magyar levéltár 1*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HILTUNEN, RISTO – PEIKOLA, MATTI 2007. Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- HUSZÁR ÁGNES 2005. A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XL*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY FERENC 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. *Nyelvtudományi Értekezések* 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TERBE ERIKA 2015. Fej és írás. Írnokkezek identifikációjáról. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet; Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 117–124.